

Микола Рябчук

ПОНАД МУРАМИ

1

“Куриця не птиця, Польща не заграниця”, – казала, пригадується, популярна советська приказка. Професійний психолог, імовірно, доглядить у ній не лише традиційну російсько-советську зневагу до “полячишек”, а й глибші комплекси, зокрема задрість і те, що Юнг назвав би проекцією назовні власної “тіні”. Як і кожна народна приказка, вона не лише озвучувала певну життєвську мудрість, а й виявляла її непевність і неостаточність. Бо ж незаперечні істини є настільки очевидними, що приказок не потребують.

Правдивий “закордон” починався і справді не в Польщі, а значно далі – за Берлінським муром, за “залізною завісою”, проникнути за яку пересічним мешканцям комуністичного раю було неможливо. Сказане, проте, не означає, що потрапити до Польщі (чи іншої “братньої соціалістичної країни”) було багато легше. Хоч усі вони й не вважалися правдивими “птицями”, себто “заграницями”, виїжджати до них можна було лише на запрошення перевірених родичів або ж у складі так званої “туристичної групи” за путівками, що розподіляли серед передовиків виробництва, громадських активістів, стукачів та інших лояльних, а ще краще – гіперлояльних підданих.

У середині 1970-х я вирішив теж спробувати, хоч і не мав особливих ілюзій стосовно офіційної відповіді. Це був радше експеримент на самому собі – різновид, сказати б, польових досліджень. І відповідь із ОВІРу справді прийшла через кілька місяців – саме та, якої я й сподівався: “Отказать. В поездке нет необходимости”.

Советська держава була винятково дбайливою. Вона знала потреби всіх своїх громадян куди краще за них самих.

Тож до Польщі я потрапив допіру 1989 року, у розпал “перестройки”, незадовго до перетворення тієї не зовсім справжньої “заграниці” у справжню, – чого я тоді, щиро кажучи, не сподівався, хоч зміни вже висіли

в повітрі. І я справді дихав тим березневим повітрям, місячи черевицями снігову кашу на варшавських вулицях, ледь устигаючи за моїми польськими друзями, котрі намагалися показати мені за той перший і, хтозна, можливо, останній приїзд геть усе – фантастичні колекції самвидаву, що продавалися на подвір’ї університету, дискусії в ПЕН-клубі, виставу за п’єсою Гавела, котра йшла вже цілком легально, дарма що сам автор іще сидів у чехословацькій в’язниці, фільми уславлених польських режисерів, зняті з екранів 1981 року або так ніколи на них і не випущені. У помешканні Яцека Куроня ми слухали пізно ввечері дотепні розповіді господаря про переговори за “круглим столом”, за яким комуністи вже начебто погодилися з формулою “ваш уряд, наш президент”, але ще безліч деталей майбутнього компромісу і фактичної передачі влади очікували узгоджень.

До тріумфальної перемоги “Солідарності” на перших не зовсім вільних, а все ж конкурентних виборах залишалось три місяці, до падіння Берлінського муру – вісім, до розвалу СРСР та здобуття Україною незалежності – два з половиною роки. Ми, звісно, хотіли цих змін і, як могли, працювали на їх наближення. Але ніхто не знав достеменно, як далеко зайде “перестройка” і чи взагалі не зупинять її одного дня генерали генштабу, полковники КГБ або нерозкаяні блюстители сталінських принципів у кабінетах ЦК. Мало хто пам’ятає сьогодні, що того самого дня, 4 червня, коли “Солідарність” святкувала перемогу над комуністами, їхні китайські однопартійці чавили танками демонстрантів на майдані Тянь-ань-мень, доводячи спробу тамтешньої “перестройки” до цілком іншого завершення.

Ми мали достатні підстави очікувати подібного. Власне, ми й бачили щось подібне – спершу в Алма-Аті, потім у Тбілісі й Баку, далі у Вільнюсі й Ризі. І нарешті – 19 серпня 1991 року в Москві. Ми знали, звісно,

що система струхлявіла, але ніхто не знав, до якої міри, і як швидко й наскільки безкровно вона відійде в небуття. Ми знали, що вона опиратиметься, і принаймні в цьому не помилялися. Кожного дня ми трішки розширювали простір свободи, але водночас відчували, що наступного дня геть усе може завершитися, урватися, повернутися до найгірших часів. Це було наче рух по мінному полю, наче гра в російську рулетку – п'янка, запаморочлива, азартна, нервова.

Ми справді тоді поспішали – почути, побачити, висловити все те, що ще вчора було заборонене і, хтозна, можливо, завтра буде заборонене знов. Ми купували десятки звільнених з-під цензури книжок, передплачували неймовірну кількість “ліберальних” часописів, включно з якою-небудь естонською “Советской молодежью” та обласною франківською “Галичиною”. Кількох життів не вистачило б, аби все це перечитати. Але ж і не читання, тобто не лише читання, було головною метою всіх цих придбань і накопичувань. Підсвідомо, гадаю, ми поводитись, як риби-ни, що відкладають тисячі ікрин із надією, що якась їх невеличка частина переживе всі знегоди й продовжить рід; було щось воістину інстинктивне, біологічне в тому драйві. Ну, і що робити тепер з усією тією ікрою?..

Я потроху викидаю перебудовні газети, віддаю до бібліотек книжки і журнали. Але вперто зберігаю ті пожовклі, погані якості польські книжки й часописи, які привіз у чималих торбах 1989 року з Польщі.

За комунізму той край, може, й не був “справжнім закордоном” у сенсі реальних політичних свобод та фактичної суверенності. Проте для нас, українців, він, безумовно, був іншим світом у сенсі відкритості, інтелектуального драйву, мистецької відваги чи навіть зухвалості. Партийна диктатура в Польщі не була такою брутальною, як в інших країнах комуністичного блоку. І походило це не від доброї волі місцевих партійців та кагебешників, не від якоїсь їхньої особливо лагідної вдачі та вегетаріанських нахилів, а від тихого опору всього суспільства, постійного саботажу, упертого масового небажання прийняти цю владу і цю систему – з усіма її міфами, символами та цінностями – як свою власну. Вона завжди була тут чужою, окупаційною, і саме тому завалилася, тільки-но втратила зовнішню безумовну підтримку. Польща справді була, як полюбляє приказувати Адам Міхнік, “найвеселішим баракком у комуністичному таборі”.

Я ніколи спеціально не вивчав польську мову. Вона прийшла якось сама собою – через ілюстровані журнали, що продавались у советських кіосках, через музичні програми, які я підлітком слухав по радіо, зрештою, через телебачення, яке ми навчилися з часом приймати у Львові на саморобні антени. Усі ці речі були цікавіші, жвавіші, привабливіші, ніж їх куди примітивніші, обтяжені нудною ідеологією й убогою пропагандою советські відповідники. Я тоді не задумувався над цим, але відчував інтуїтивно. Польська мова, попри незвичні літери з усілякими гачечками й рисочками, виявилася на диво зрозумілою. І лише потім я прочитав у якійсь мудрій науковій статті, що нічого дивного в тім нема, бо лексично до української ближча лише білоруська, далі, за польською, йде словацька і лише за нею, на четвертому місці, російська.

Я, зрозуміло, був не самотній у цьому своєму хобі. Серед освічених українців, особливо на заході краю, це було радше нормою. Не без певного подиву я довідався згодом, що подібно намагалися читати по-польськи не лише білоруси, а й деякі росіяни, литовці і навіть східні німці. Для більшості з них, гадаю, це був не лише додатковий або й альтернативний канал інформації, можливість підключитися до світу без московського посередництва, а й своєрідна фронда, тихий вияв інтелектуальної непокори щодо імперської гіперцентралізації та гіперідеологізації. Нележку дифузій інформації в закритих суспільствах по-своєму добре ілюструє анекдот із кінця 1960-х, у якому віддують модні віяння того часу – поява на Заході контркультури, руху гіпі, сексуальної революції.

Анекдот у своєму, себто в анекдотичному, стилі пояснює, що означає “груповий секс” у різних країнах. У Франції це означає, що збираються молоді хлопці й дівчата, попивають вино, гуртом кохаються і мають собі з того добру забаву. В Америці це означає те саме, з тією лише різницею, що хтось один знімає все це на плівку, робить фільм і продає по цілому світу, заробляючи грубі гроші. У Польщі це означає, що збираються молоді хлопці й дівчата і хтось один, хто побував на Заході й привіз нелегально відеокасету, показує присутнім той фільм. У Москві – збираються хлопці й дівчата і хтось, хто побував у Польщі й побачив у друзів той фільм, переказує його присутнім. Україна, з її жорсткою цензурою та репресіями, була, безумовно, на кінці цього ланцюжка. Тож у місцевому варі-

анті анекдот мав би закінчуватися, що якийсь українець приїжджає з Москви і переповідає знайомим історію, яку оповів йому російський приятель, котрий почув її від когось, хто побував у Польщі...

Вивчення й використання польської – паралельно або й на противагу обов'язковій російській – було, таким чином, політично неблагонадійним актом. Бо ж не лише давало доступ до багатьох заборонених чи напівзаборонених текстів – від Орвела й Павнда до Гайдегера та Фуко, – а й ставило під сумнів роль імперського центру як єдиного й абсолютного дистриб'ютора інформації, підривало створені й насаджувані ним ієрархії, применшувало його символічну “центральність”. Знання польської для українців було ще й непрямим нагадуванням про їх історичну приналежність до Європи, до польсько-литовської Речі Посполитої, а не до євразійського Московського царства, про “одвічну спорідненість” із яким під машкарою вигаданої у XVIII столітті “Росії” нам і досі торочать тамтешні пропагандисти – і в мундирах, і в рясах, і в цивільному.

Совети, безумовно, це відчували й намагалися на різні лади, не згірш од своїх царських попередників, якщо не викоринити польську ересь, то принаймні всіляко применшити її привабливість. За кожної нагоди вони намагалися обмежити рух книжок і часописів, пересування людей. Вони знімали і знищували саморобні антени з дахів і балконів будинків. Вони закрили гарний польський театр у Львові під надуманим приводом, хоч причина була очевидною: театр вийшов за межі меншинного “гетто”, ставши цікавим для всіх львів'ян, а не лише для поляків. Вони ширили – у класичному кагебешному стилі – нашіптувану пропаганду про поляків як “зрадників”, “ледарів” і, звичайно ж, історичних загарбників та окупантів, котрі не від того, аби знову запанувати над українцями, – не дарма ж вони й досі величають одне одного “панамі”.

Пропаганда, слід визнати, спрацьовувала незле, що до певної міри помітно й сьогодні – в невитрапній параноїдальній антипольськості багатьох галичан. Вона не була б живучою, коли б не лягала на давні комплекси і стереотипи, на історичні кривди й приниження, на спогади про криваві конфлікти, на цілий, зрештою, пласт антипольського, антикатолицького і, ширше, антизахідного дискурсу в українській та, особливо, в російській імперській літературі. Советські люди, зокрема й українці, в основній своїй масі були до-

сить амбівалентні стосовно Польщі й поляків, проте досить прихильні до всього польського – від музики й фільмів до косметики, одягу та всілякого ширвжитку. У певному сенсі Польща була для них заміником Заходу – достоту як західноукраїнські та прибалтійські міста заміняли советським кінематографістам правдиву “Європу”.

Польські речі хоч і не були такими моднячими, як французькі, чи якісними, як німецькі, проте мали над ними всіма одну перевагу – були більш-менш доступними. І водночас вони були все-таки “з-за кордону”, дарма що той “закордон” – принаймні тимчасово – не був “справжнім”. Навіть приборкана, окупована і советизована Польща все одно залишалася іншою країною. Іншою в усіх значеннях цього слова. Легендарна “куриця” із советської приказки, хоч спутана й одомашнена, все одно була птахом. І ми всі відчували, що за найближчої нагоди – як тільки пута ослабнуть, а сторожа десь задрімає – ця птаха полетить собі геть – до Європи, до якої вона завше й належала.

І так воно сталося.

3

Усе відбулося так поволі і поступово, що важко сказати – коли саме. Останньою точкою цього процесу, безумовно, був рік 2004, коли нова стіна – назвімо її оксамитною, паперовою чи просто візовою – зросла на польсько-українському кордоні. Першого травня того року Польща вступила до Євросоюзу, а разом і до Шенгенської зони – “зони стабільності і добробуту”, як її дещо помпезно, але загалом слушно окреслює євросоюзівська новомова. За іронією долі, це сталося так званого “дня міжнародної солідарності трудящих”. Межі стабільності і добробуту збігалися тепер із межами солідарності чи принаймні того, що від неї залишилося. Україна опинилася поза муром, без особливих надій коли-небудь потрапити за нього.

Розчарування переростає в роздратування, роздратування – у розпач, а розпач – в апатію. Одні звинувачують Захід – за невігластво, пиху, парохіалізм, егоїзм, боягузливість, лицемірство, подвійні стандарти й небажання трактувати Україну бодай нарівні з іншими посткомуністичними невдахми, зокрема з Балкан. Інші лають Росію – за підступність, агресивність, українофобію, патологічне неприйняття української незалежності й намагання на різні лади підривати й компрометувати її. І, нарешті, ще інші, не

найчисленніші, але найпроникливіші, критикують самих себе – за брак єдності, солідарності, політичної культури, вміння обрати собі компетентну й відповідальну владу, брак волі і хисту реформувати країну.

Мій добрий приятель, відомий історик, стверджує, що поляки почали свою “європейську інтеграцію” ще задовго до того, як “Солідарність” виграла 1989 року парламентські вибори та сформувала проєвропейський уряд. Її початками були антицарські повстання 1830–1831 та 1863–1864 років, антинацистське повстання 1944-го, антикомуністичні повстання 1956, 1970 й 1980–1981 років. Власне, додає іронічно приятель, їх інтеграцію до Європи можна вивести ще із середньовіччя, коли ті обрали собі західний, а не східний різновид християнства.

Я знаю його улюблену теорію “залежності від шляху”: точка, до якої прибудеш, залежить від точки, з якої ти вийшов. За допомогою цієї теорії можна багато що пояснити – може, аж надто багато. За її допомогою можна виправдати некомпетентність і nepotизм, навіть брутальність деспотів, трактуючи це як “місцеву традицію”, так само можна розгрішити населення за пасивність і корупованість, розумові й фізичні лінощі, брак цивілізованості й відповідальності, посилаючись на “важкий спадок минулого”. Минуле справді визначає майбутнє – проста й зручна істина для кожного, хто, стикаючись із проблемою, шукає не вирішення, а виправдання.

Мій приятель, однак, не погоджується. “Ця теорія, – каже він, – аж ніяк не детерміністська. Минуле, як і людські гени, визначає багато що, але далеко не все. Воно лише встановлює певні межі, рамки – коридор можливостей. Він, як правило, досить широкий. І ти можеш сповна використати його, тим самим розширюючи, – як це трапилося, наприклад, шість років тому під час Помаранчевої революції. А можеш і навпаки – фатально звузити його, навіть змарнувати, – як це й трапилося опісля”.

Мені жаль, що я не історик і не можу обсервувати все довкола з такою філософською незворушністю, *sub specie aeternitatis*. Хоч я й знаю, що років за сто все довкола буде гаразд, а за тисячу – навпаки, тобто – від усієї нашої захланної цивілізації не залишиться ні сліду, ані те знання, ані інше чомусь не дає мені спокою. Мене й далі цікавить, чому це одні народи, як, наприклад, поляки, здатні тут і тепер сповна використати свій коридор можливостей, а інші, як, до прикладу, укра-

їнці, примудряються змарнувати й те, що, здавалося б, змарнувати вже неможливо. Чому одні нації з комуністичного блоку стали справжнім “закордоном”, а інші так і залишилися “ближнім”. Майстри геополітичної новомови називають це ще іноді сферою російських “привілейованих інтересів”.

Я маю певні проблеми з цими евфемістичними термінами. Коли я чую в хахлацьких мас-медіях, що Киргизстан та Узбекистан – це “близьке зарубіжжя”, а Угорщина й Польща – “далеке”, то розумію, що політика деформує простір, а разом і голови людей, які перебувають у ньому. Політика виключає мене з Європи, тимчасом як географія залишає мене поза Азією. І я опиняюсь у якомусь туманному, міфічному і містичному просторі, званому в тій же таки новомові “Євразією”. Ця химера, що зродилась у хворобливій месіянській свідомості росіян як компенсація їхнього комплексу меншовартості перед Заходом, зазнала численних мутацій, перверзій, ідеологічних запліднень і щеплень, проте зберегла свою суть у всіх іпостасях: Велика Росія, Антизахідний Блок Євразійських Народів і та ж таки сфера “упривілейованих” (а яких же ще?) російських інтересів.

Це найостанніше місце у світі, до якого я хотів би потрапити.

Я відчуваю майже фізично, як той липучий простір огортає мене зусібіч і засмоктує у свої драглисті нутрощі. Цей дискурсивний феномен еманує не лише з фашизоїдної риторики жиріновських і дугіних, джаданів і проханових та всього російського політично-церковно-культурно-гебешного істеблшменту. Він підживлюється ще й на позір поміркованою риторикою західних академіків, політиків і, звісно ж, журналістів. Багато хто з них незумисне – бездумно, проте ефективно – підтримує цю дискурсивну реальність, вибудовує новий мур за допомогою специфічної форми іншування, яку можна назвати “євразізацією”.

Шість років тому, напередодні великого розширення Євросоюзу, я переглянув низку розповідей про ту подію в міжнародних медіях. Найцікавішими були репортажі з нового євросоюзівського кордону – “зони стабільності і добробуту”. Ось двійко прикладів із поважних видань, які ілюструють дух і стиль цього специфічного інформування:

The New York Times, 25 квітня 2004: “Дорогуськ, Польща. – Головна вістка, яку подає прикордонний пост, що пильнує порослі густим лісом береги річки Буг, звучить нині: “Польща готова!”

У бездоганно чистій кімнаті піраміда кирпатих “главберитів”, польської версії знаменитого автомата “Узі”. На стелажах – 9-міліметрові пістолети, ящики з кулями, два кулемети і прилад нічного бачення в зеленому брезентовому футлярі.

Надворі – лендровер, мотоцикли та двоє собак, навчених знаходити сліди серед лісу. А ще – невидимі, проте також готові охороняти цю ділянку 327-мильного кордону між Польщею та Україною снігомобілі, гелікоптер і патрульний літак...

“Дехто в Європі вважає, що орди нелегальних мігрантів чигають за нашим кордоном і що наш контроль не досить ефективний”, – каже Ян Турчинський, представник Польщі на переговорах із Євросоюзом”.

Observer, 18 квітня 2004: “Наближається великий Травневий День на самому краєчку європейської [sic] країни... Тут, у невеликому селі Городло, розташований найсхідніший пункт нового 2400-мильного кордону Європейського Союзу...”

Весна буває в невеликому парку в Городлі і в барі “Горобець”, до якого Дарек і Моніка повернулися з Варшави, сподіваючись, що кордон означатиме тепер новий бізнес. “Ще сорок поліцаїв прибуває в наше село, – каже Моніка, – на додачу до тих двох, яких уже маємо. І це не враховуючи прикордонників”.

“Вони ганятимуть українців, – каже Януш, власник міні-маркету. – Бо українці спроваджують контрабандні цигарки і продають їх по два злоті. А ми повинні продавати по п’ять. Тепер люди муситимуть іти до нас за куривом”.

Кордон нового ЄС водночас пористий і жорсткий. Уздовж річки, на вимогу Брюсселя, збудовано те, що дехто тут називає “оксамитовою завісою” – вервечку нових прикордонних постів із тисячами озброєних новобранців”.

Обидві статті зіплені за однаковим “сенсационалістським” рецептом. Мирне (“нормальне”) життя по один бік кордону контрастує тут із життям чи, радше, загрозливим вовтузінням усіякої потолочі по другий бік – контрабандистів, повій, нелегальних мігрантів та іншої біомаси, котра тільки й думає, як би проникнути до заповітної зони стабільності і добробуту і пожирувати трохи на трудових заощадженнях добропорядних європейців. Тож щоб стримати цих людиноподібних істот, треба справді якнайбільше снігомобілів, гелікоптерів та, звичайно ж, собак, навчених знаходити сліди серед лісу.

Пістолети і кулемети теж не зайві, бо ж ніколи не знати, чого сподіватися від тих орда за муром.

Читачі цих статей навряд чи й задумуються, що люди по той бік кордону насправді такі самі, як і вони: із двома руками, ногами і переважно з двома очима; і життя їхнє, хоч, може, не таке заможне й безпечне, проте, у принципі, мало чим відрізняється від будь-якого іншого: вони так само ростять дітей, навчають студентів, пишуть вірші, ставлять опери, будують літаки і не мають найменшого наміру проникати до заповітної Шенгенської зони стабільності і добробуту – хоч легально, хоч нелегально. Читачі цих статей неабияк, либонь, здивувалися б, якби довідалися, що лише 14% українців мають закордонні паспорти для відповідних подорожей і що серед усіх інших мігрантів у заповітному Євросоюзі українці не становлять навіть піввідсотка.

Дискурсивні мури можуть бути куди небезпечніші від реальних, бо ж споруджуються зі слів у людських головах, і за якийсь час блоки стереотипів стають міцнішими від бетонних.

4

Кільканадцять років тому на одній з конференцій я мав необачність окреслити деякі українські проблеми як постколоніальні. І відразу ж отримав належну відсіч від африканських учасників. “Що ти тямий у колоніалізмі?!.. – напались на мене вони. – Ти ж білий!..”

Тоді мені цей аргумент видавався дещо дивним. Адже зовсім не конче бути бездомним, щоб розуміти бідність, і не конче бути жінкою, щоб симпатизувати феміністкам. Лише згодом я зрозумів – коли зауважив, що міліціанти затримують чорних на вулицях Києва набагато частіше, ніж білих; що в усіх європейських аеропортах, включно з нашими, їхні документи перевіряють набагато ретельніше; або що більшість наших мас-медій ніколи не забуває зазначити національність злочинця, якщо це грузин, сенегалець або циган, зате ніколи не згадує національності, якщо йдеться про українця, єврея чи росіянина. Я почав розуміти, що справедливість, рівність, свобода та інші універсальні цінності насправді не такі вже й універсальні, що чорна шкіра може бути такою самою і навіть більшою проблемою в Києві, як українська мова де-небудь у Донецьку чи Севастополі.

Серед усіх цих постколоніальних проблем варто згадати одну, не найгіршу, але

неприємну і по-своєму симптоматичну: невротичне прагнення всіх східноєвропейців позбутися своєї східноєвропейської ідентичності, мов якоїсь хвороби, і вигадування натомість престижніших ідентичностей – нордичної, центральної, у крайньому разі центрально-східної. Я розумію їх, бо й сам почуваю подібне прагнення. Східна Європа як дискурсивна конструкція розташована надто близько до чорної діри, званої “Євразією”, з червоним велетом (чи, може, карликом) у її глибинах. Кожен, природно, боїться бути засмоктаним у цей простір, проковтнутим і розчиненим. Неприємне тут не так прагнення східноєвропейців політично дистанціюватися від “Євразії”, її корумпованих інституцій та авторитарних практик, як енергійне дискурсивне іншування “сходу”, його есенціалізація та гомогенізація, характерні для класичного колоніалізму. “Нові європейці” явно не прагнуть знищити давні мури, радше – пересунути їх далі на схід.

Поляки в цьому відношенні чи не останній народ у Європі (можливо, ще з частиною прибалтійців і скандинавів), котрий ставить цінності понад інтереси і трактує всерйоз такі давні й напівзабуті в “старому” Євросоюзі терміни, як права людини, громадянські свободи, солідарність, і котрий наївно вважає, що мури справді слід зруйнувати, а не

пересувати далі на схід. Я вдячний їм багато за що, але особливо – за цю старомодну річ, яку вони винайшли і якої вперто не бажають зрікатися, – солідарність.

Понад чверть століття тому один з їхніх блискучих поетів та есеїстів Адам Загаєвський риторично запитував із понурих глибин безпросвітнього військового стану: “Що трапиться одного дня – одного чудового дня, – коли Польща здобуде нарешті політичну свободу? Невже та дивовижна духовна напруга, яка характеризує сьогодні польську доволі численну демократичну еліту, раптово зникне? Невже костюли спорожніють? Невже поезія зробиться усього лиш предметом для знуджених фахівців, як це маємо в щасливих західних країнах? Невже кіно стане лиш галуззю розважальної індустрії? Невже всі ті речі, які виникли в Польщі як реакція на загрозу тоталітаризму – речі, врятовані від потопу, захищені від деструкції, піднесені над небезпекою, немов над високим муром, – припинять своє існування в той самий день, коли та небезпека зникне?”

Він не згадав слова “солідарність”, а проте воно відчувається в його словах, у самому їх пафосі – понад мурами, понад кордонами та загорожами. Хоч, може, мені лише так здається – як це часто буває з речами, яких нам дедалі дужче не вистачає.

